

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд

за присъждане на образователната и научна степен 'доктор'

Научна област 2. Хуманитарни науки

Професионално направление 2.2. История и археология

Специалност История на България (История на средновековна България)

Автор: Донка Йозова Радева

Тема: „Павликяни и павликянство в българските земи – архетип и повторения, VII–XVII в.“

Научен консултант: проф. д.и.н. Петър Ангелов, СУ „Св. Климент Охридски“

Рецензент: д-р Красимира Христова Кръстанова, доцент в ПУ „Паисий

Хилендарски“

Материалите, представени от кандидата за присъждане на образователната и научна степен 'доктор' Донка Йозова Радева, са дисертационен труд, автореферат, три статии по темата на докторантурата (достъпни в електронен вид), професионална автобиография.

От представените материали е видно, че докторантката е започнала своите научни занимания през 90-те години на XX в., а е зачислена като докторант на самостоятелна подготовка през 2013 г. В момента работи като преподавател по история в ПГХТТ – гр. Пловдив. Професионалният ѝ път се характеризира с целенасоченост и постоянно повишаване на историческите знания и изследователските умения, за което говорят както публикациите (6 статии), така и участието ѝ в множество научни конференции и образователни проекти. Тя е базов учител и научен ръководител на ученици, участвали и спечелили признание и награди в национални конкурси и състезания по история.

Дисертационният труд е в обем 460 страници и се състои от увод, три глави, заключение, библиография с 455 източника – извори и изследвания на кирилица и латиница, както и приложение от 33 с., което съдържа шест документа в оригинал и превод, три документа с фототипни изображения, списък на информаторите. Това, което прави впечатление, е балансът в структурата на текста.

Още в Увода се забелязва изключителната задълбоченост на Донка Радева. В него тя аналитично представя историческите извори, съобразно културния, религиозния и политически контекст на епохата, в която те са създадени, но също и спрямо техните характеристики, дължащи се на качествата и целостта на превода и начина им на използване до този момент. Това ѝ дава основанието да потърси неизползвани до сега преводи на арменски, български, гръцки, латински документи и да направи нов прочит на известните извори, за да запълни непълнотите в сведенията. Така изворовата база се обогатява и разнообразява – заедно с внимателното и критично използване на исторически публикации по темата, тя става съществен източник за изучаване на общността и за поднасянето на нова научна интерпретация, стъпваща основно на историческото моделиране и културната комуникация. Стъпка в тази посока е дефинирането на обекта на изследване, доколкото досегашните проучвания очертават разнообразни възгледи и изследователски акценти, породени от различните оптики (религиозна, етнична, културна и т.н.). Тя е необходима, тъй като трудът е и опит, отсега искам да подчертая успешен опит, за конструирането на една цялостна и динамична картина, представяща идеите, историята и културата на/за павликянската общност.

Научните цели и задачи са формулирани ясно. Те са насочени към изработването на цялостен модел за павликянството и павликяните, работещ в хронологическите разрези на конкретната историческа действителност и неговите употреби и промени, породени от предизвикателствата пред живота на общността от конкретните условия. От тази гледна точка избраната интердисциплинарна методология, опираща се на съчетаването на метода на историческата реконструкция с постиженията на други хуманитарни и социални науки, прави поставените пред изследователката задачи по-лесно изпълними.

Първата глава е посветена на зараждането на павликянството в специфична пространствена и времева зона (Месопотамия), която създава условия за идеен и действителен обмен на религии и култури. В него са споени и

преосмислени раннохристиянското апостолическо наследство, раннохристиянските идеите, характерни за култа към Сина, получил небесно възплъщение (според разбирането на Павел Самосатски от III век), възгледите на манихеите, представите на маркионитите и масалианите и пр. Ясно е, че създаването на религиозната общност не е еднократен акт, а процес на натрупване, споделяне, сближаване по едни и раздалечаване по други въпроси в духовните търсения на павликяните, които кристализират в техния космологичен мит и обреди. Доказателства за това се намират не само съпоставително разгледаните идейни и религиозни представи на съответните общности, но и в наративите, представящи легендарните и исторически разкази за тяхното битие по пътя им към Византия (и Балканите), техните харизматични водачи, религиозни и политически авторитети, както и промените на териториите-еклесии в продължение на приблизително три века. Това е последователно представено и удостоверено с много детайлни и добре анализирани текстове от авторката. Тя е изработила и таблица, която нагледно представя синхронизацията на павликянските водачи с владетелите на Византийската империя.

Заедно с хронологията, Донка Радева описва и разширяването на техните пространства на обитаване във връзка с договорените с Византия военни задачи, както и с имперската етнополитика за справяне с непокорните народи. Така през към края VIII в. те вече са установени в пограничните райони на Мала Азия и Балканите. Една от своеобразните черти на архетипния модел на павликяните, който се предава в общността във времето и пространството, според нея, е харизматичното лидерство. За кристализиране на същността на явлението харизма докторантката описва подробно идеологията и култа, които ересархът е имал в павликянското общество, като прави сравнителен анализ с някои от останалите ереси. Мисля, че проблемът може да бъде разглеждан и в по-широкия контекст на Византийската империя, очертан в студията на Петър Мутафчиев „Изток и Запад в европейското Средновековие“.

Все пак, имам някои малки бележки. Струва ми се, че макар и използвано в кавички, понятието „генетично предаване“ на знания, „генетична“ информация, не е приемливо, защото то е неточно и подценява ролята на културните кодове за синхронна и диахронна комуникация в рамките на общността. Смятам също, че въвеждането на термини от съвременната рекламна практика, като „логограма“ и „логодрама“, не съответстват на понятията, с които да се обозначат характеристики на въобразената общност, като образ, представа, емблема и т.н. – те не са наситени с исторична познавателност и по-добре да се обмисли и предложи друга терминология. Богатият материал, който намираме тук, дава възможност научната интерпретация да се задълбочи в посоката, предложена от проф. Ал. Фол за човешката пайдея (включваща понятията контактна зона, социокултурно сближаване и опознаване, културно и информационно пространства), но с акцент върху религиозното. Това би позволило да се открие и в теоретичен план функционирането на културната комуникация в различни исторически епохи.

Във втората глава интересът е насочен към въпроса за трайното заемане на пространството на павликянската диаспора в граничните територии на Византийската империя и на Балканите през IX-XIV в. Подробно са представени документи, описващи историческите събития и политическите договорености като фактор за етнокултурната динамика на павликянската общност. Д. Радева успява да проследи процесите на етничните и религиозните промени на територията, очертана от Стара планина, Бяло и Мраморно море, и обхващаща разнородно население, живеещо в рамките на Византия или на България.

С подробния прочит на историческите извори Донка Радева представя и етничната политика на Второто Българско царство, когато започва да се утвърждава и българската идентичност на населението в неговите държавни граници, вкл. и на павликяните. Много важни са наблюденията за преформулирането на представите за „Рим“, „гърците“, „българите“, християнството и религиозните пространства, които придобиват ново

съдържание. Изводите за изграждането на държавна доктрина, формираща вътрешна и външнополитическа идентичност по време на властването на цар Калоян, имат принос в научните разисквания за връзките между етничност-религиозност-държавност – една проблематика, която не губи своята актуалност и в нашето съвремие.

Дълбокото познаване на изворите, в които отношението на официалното християнство към различните от православието се извява в осъдителни текстове, позволява на авторката да открие верските особености на павликяните през този период. Не по-малко интересен е погледът към тях през разказите от XII в., открити в Троянския и Аджарския ръкопис. В текста сюжетът на легендите от малоазийския период, повтарящ харизматичния мотив, който оправдава лидерството и мисията на павликяните, свързвайки я с апостол Павел и учениците му, са изцяло пренесени в българската реалност и топонимия. В теологичните спорове християнските авторитети признават качествата на павликянските религиозни водачи, които са едновременно и военни предводители, но не успяват да ги отведат в лоното на православието. До края на XIV в. общността се разпознава чрез своята верска идентичност. Чрез анализа на агиографски и исторически текстове Радева пресъздава светогледни представи, култове и обредни практики, характерни за павликяните, сравнявайки ги с вярванията на православните християни и на други сходни общности, които са признати от църквата за ереси. Във всеки случай павликяните продължават да бъдат „гранични хора“ както в пространствен, така и в идеологически план и остават „свои сред чужди“ и „чужди сред свои“, което в голяма степен се дължи на устойчивостта на техния светоглед и религиозна практика.

Трета глава разглежда съдбата на общността в една политически променена ситуация. Основен за авторката остава въпросът за това до каква степен приемствеността и промените в религиозния модел и начин на живот оказват влияние върху състоянието на павликянството като културна система и

общностна идентичност. Въз основа на сведения от папски мисионери и местни католически служители, както и от преведени османски регистри се очертава териториалната география на павликянското население и неговото разселване в българските земи. Османската система на миллетите принуждава павликяните да потърсят легитимно призната религиозна общност, преминавайки в групата на православните, на католиците или приемайки исляма. Промяната в религиозната привързаност води и до промяна в личностната и общностна идентичност, а често – и до изгубване на опорите на колективната памет.

Един от елементите, който става маркер за принадлежност, се свързва с начина на усвояване и обитаване на пространството. Използвайки модела на селищната мрежа в Никополски санджак, авторката се опитва да изясни кое е специфичното в поселищния живот на павликяните. Струва ми се пресилено твърдението, че „Военизираният статут на павликяните от VII век до XIII век ги е формирал като носители на утвърдения средиземноморски модел на поселищна система – селищата им са крепости или територии край тях в планински райони“ (с. 310). Казвам пресилено твърдение и смятам, че този начин на обитаване не е характерен само на павликяните, а на всички обитатели на Балканите. В своя труд „Средиземно море и средиземноморския свят по времето на Филип II“ Фернан Бродел, например, обръща внимание на ролята на географските фактори и на планината за създаването на историята, културата и менталитета на средиземноморския свят. Сравнявайки характера на всекидневния живот на народите от планините в средиземноморския ареал, включително и Балканите, неговите размишления водят към изясняване ролята на географската среда за поддържане на типа култура – тя играе важна роля за поддържане на начина на живот и наследяване на традициите в дългосрочен план. В България няма такъв тип географска среда, която да е населявана само и единствено от павликяните. Мога да добавя и други несъгласия под формата на въпроси: Дали в XV в. все още можем да говорим за общността на павликяните като общност в диаспора? Коя е метрополията? Още повече, че още през XIII в.,

според тезите на авторката, павликяните вече са приели българска идентичност, а през XVIII в. „считали себе си за българи от знатно потекло“ (с. 332). Когато се говори за по-голяма устойчивост на повечето от павликянските селища през XV-XVII в. с кои селища се сравнява, за да може да се употреби сравнителната степен? Има ли данни за преобладаваща неустойчивост на селищата на останалите общностни групи?

Други важен елемент на идентичността е езикът и авторката много добре се е насочила към използване на устойчивостта „павликянския говор“ като белег, доказващ родството на групите население и техните наследници в различни точки на българската територия, в частност, Никополско и Пловдивско.

Разбира се верската привързаност също остава една от основите на общностната идентичност. Легендарните разкази, останали в писмените източници, по изключително интересен начин представят единството и значимостта на групата чрез осмисляне на своя произход (покръстени от апостол Павел), миналото (смътни предания за Рим и папата), героичните фигури на предците-основатели и включването им във висока позиция в аксиологичната скала на общността. Авторката се опитва да реконструира историята на павликяните през XVI – XVII век по данни на католическите мисионери и това всъщност е историята на приемането на католицизма, както и следствията от това – връзка с големите католически общности на Балканите, организирането на училища, създаването на архиепископии и пр. От католическите мисионери излизат сведенията и за особеностите на религиозния светоглед и обредни практики на павликяните през посочения период. С много примери са описани основни характеристики на павликянския мироглед и обичаи, които дори след приемането на католицизма не са изоставяли и мисионерите с много загриженост са настоявали за тяхното отхвърляне. Описанието е много подробно и дава великолепна картина на връзката между религия и фолклор.

Трудно ми е да се съглася с твърдението, че през XVII в. „Сепаратизмът срещу православието ... е закодиран още от прародината на павликянството и

следва вековете на развитието му от Мала Азия до българските земи“ (с.379). За която и да е общност, в която преобладава устната култура, би било трудно десет века да поддържа паметта за това кога и как се е зародила една традиция. От текста за легендарната история на общността разбрах, че никой не говори за Мала Азия като прародина на групата, а произходът се свързва единствено с покръстването от апостол Павел. Напълно съм съгласна с изводите, че настъпват промени във функционалния модел през XVII век и павликянският сакрален архетип се трансформира, приемайки друг етиологичен разказ – този на католическото и православното християнство или исляма – това авторката доказва с много фактологичен материал.

Като цяло дисертационният труд е много интересен, показва динамиката на една група – тази на павликяните – във времето и пространството, а нишката на изследването свързва десет века. В него са разработени важни проблеми, свързани с методите на (ре-)конструиране на историческото минало, пресъздаването на светогледни модели и религиозни представи, които стоят в основата на общностната идентичност, както и тяхната трансформация. Въпреки направените бележки, смятам, че Донка Радева е представила текст с ясна концепция и добри научни качества.

Приложеният автореферат представя коректно съдържанието на дисертационния труд. Справката за приносите е обективна. Публикациите на автора по темата на дисертационния труд са достатъчни като брой. Представеният за рецензиране дисертационен труд на Донка Радева на тема: „Павликяни и павликянство в българските земи – архетип и повторения, VII–XVII в.“ отговаря на критериите за завършено самостоятелно научно изследване, предвидени от ЗРАСРБ и на Правилника за неговото приложение. Аналитичният анализ на дисертационния труд показва несъмнените научни и практико-приложни приноси на автора.

Като имам предвид доказаните научноизследователски качества на Донка Радева, гласувам да ѝ бъде присъдена образователната и научна степен

„доктор“ в научна област 2. Хуманитарни науки, професионално направление
2.2. История и археология, специалност История на България (История на
средновековна България).

19.10.2014

Пловдив